

NOTIQLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRUVCHI ASOSIY KO'NIKMALAR

Fazliddin Abdunabiyevich Abdurazaqov

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

@-mail: fazliddinabdurazakov83@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada notiqlik san'ati va notiqlik madaniyatini shakllantiruvchi asosiy ko'nikmalarning ilmiy-nazariy hamda pedagogik asoslari tadqiq etiladi. Notiqlik madaniyati faqat omma oldida ravon so'zlash texnikasi emas, balki shaxsning tafakkur madaniyati, axloqiy pozitsiyasi, estetik didi, muloqot etikasi va ijtimoiy mas'uliyatini namoyon etuvchi murakkab pedagogik kompetensiya sifatida talqin qilinadi. Maqolada klassik ritorika merosi, nutq madaniyati nazariyasi, kommunikativ-faoliyatli yondashuv, axloqiy-estetik tarbiya va zamonaviy ta'lim amaliyoti o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Shuningdek, notiqlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi fikrni aniq ifodalash, dalillash, auditoriya bilan muloqot, til va uslubni tanlash, nutq kompozitsiyasini qurish, ovoz va tana harakatlarini boshqarish, emotsional intellekt, refleksiya kabi ko'nikmalar tizimlashtiriladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, notiqlik madaniyatini rivojlantirish yoshlarda tanqidiy fikrlash, o'ziga ishonch, muomala madaniyati, yetakchilik, ijtimoiy faollik va axloqiy-estetik qadriyatlarga ongli munosabatni shakllantirishning samarali pedagogik vositasi ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: notiqlik san'ati, notiqlik madaniyati, ritorika, nutq madaniyati, axloqiy tarbiya, estetik tarbiya, kommunikativ kompetensiya, tanqidiy fikrlash, muloqot etikasi, pedagogik mahorat.

Annotation. This article examines the scientific-theoretical and pedagogical foundations of the core skills that shape the art and culture of public speaking. Public speaking culture is interpreted not merely as a technique of fluent speech before an audience, but as a complex pedagogical competence reflecting a person's intellectual culture, moral position, aesthetic taste, communication ethics, and social responsibility.

The article analyzes classical rhetoric, speech culture theory, communicative-activity approaches, moral-aesthetic education, and contemporary educational practice in their interrelationship. It systematizes the skills required for the formation of public speaking culture, including clear expression of thought, argumentation, interaction with the audience, choice of language and style, speech composition, voice and body control, emotional intelligence, and reflection. The findings substantiate that developing public speaking culture is an effective pedagogical means of fostering critical thinking, self-confidence, communication culture, leadership, social activity, and conscious attitudes toward moral and aesthetic values among young people.

Keywords: public speaking, public speaking culture, rhetoric, speech culture, moral education, aesthetic education, communicative competence, critical thinking, communication ethics, pedagogical mastery.

Kirish.

Zamonaviy ta'lim jarayonida yoshlarning faqat bilimga ega bo'lishi yetarli emas; ular o'z fikrini mustaqil asoslay oladigan, ijtimoiy muloqotda madaniyatli pozitsiya bildiradigan, turli auditoriyalar bilan erkin va mas'uliyatli munosabatga kira oladigan shaxs sifatida kamol topishi zarur. Shu ma'noda notiqlik san'ati va notiqlik madaniyati ta'lim-tarbiya tizimida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki nutq inson tafakkurining tashqi ifodasi, axloqiy qarashlarining amaliy ko'rinishi va estetik didining kommunikativ shaklidir.

Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida yoshlar ko'plab axborot oqimlari, turli g'oyalar, ijtimoiy tarmoqlardagi bahs-munozaralar va ommaviy chiqishlar muhitida shakllanmoqda. Bunday vaziyatda ularning nutqiy savodxonligi, fikrni dalil bilan ifodalash madaniyati, tinglovchini hurmat qilish, bahsda axloqiy chegarani saqlash, yolg'on axborot va manipulyativ nutqdan himoyalalanish ko'nikmalari tarbiyaviy zaruratga aylanadi. Notiqlik madaniyatini shakllantirish aynan shu ehtiyojga javob beradi: u o'quvchi va talabalarda fikrlash intizomi, so'zga mas'uliyat, estetik ifoda va ijtimoiy faollikni uyg'un ravishda rivojlantiradi.

Ritorika tarixida notiqlik san'ati insonni ishontirish, ruhlantirish va ijtimoiy qarorga olib kelish vositasi sifatida talqin qilingan. Aristotel tomonidan asoslangan ethos, pathos va logos uchligi bugungi pedagogik jarayon uchun ham dolzarbdir: ethos notiqning axloqiy ishonchliligini, pathos tinglovchi hissiyotiga madaniy ta'sir etishni, logos esa fikrning mantiqiy-daliliy asoslanganligini bildiradi. Demak, notiqlikni o'rgatish faqat nutq texnikasini mashq qildirish emas, balki axloqiy mas'uliyat, hissiy madaniyat va mantiqiy tafakkurni birgalikda rivojlantirishdir.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. Biroq amaliyotda notiqlik madaniyati ko'pincha alohida tadbir, bayram chiqishi yoki sahnaviy nutq doirasida talqin qilinadi. Aslida esa notiqlik madaniyati har bir dars, seminar, munozara, taqdimot, yozma va og'zaki muloqot jarayonida shakllanishi lozim bo'lgan integrativ ko'nikmalar majmuasidir.

Mazkur maqolaning maqsadi notiqlik san'ati va madaniyatini shakllantiruvchi asosiy ko'nikmalarning ilmiy-nazariy hamda pedagogik asoslarini yoritish, ularni axloqiy-estetik tarbiya bilan bog'liq holda tahlil qilish va ta'lim amaliyotida qo'llash mumkin bo'lgan metodik mexanizmlarni asoslashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, notiqlik madaniyatining tarkibiy komponentlari, shakllantiruvchi omillari, baholash mezonlari va pedagogik natijalari tizimli ravishda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi notiqlik madaniyatini shaxsning kommunikativ, axloqiy, estetik va intellektual rivojlanishini ta'minlovchi integrativ kompetensiya sifatida o'rganishga asoslanadi. Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik yondashuv, pedagogik umumlashtirish, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, kontent-tahlil, kuzatish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotda notiqlik san'ati klassik ritorika, nutq madaniyati, pedagogik mahorat va shaxs tarbiyasi nazariyalari kesishgan nuqtada tahlil qilindi.

Metodologik asos sifatida bir necha yondashuvlarga tayanildi. Birinchidan, aksiologik yondashuv notiqlik madaniyatini qadriyatlarni anglash va ularni nutq orqali

ifoda etish jarayoni sifatida ko‘rishga imkon beradi. Ikkinchidan, kommunikativ-faoliyatli yondashuv nutqni tayyor matnni ovozlantirish emas, balki maqsadli muloqot, auditoriya bilan o‘zaro ta’sir, savol-javob, dalillash va refleksiya jarayoni sifatida talqin qiladi. Uchinchidan, kompetensiyaviy yondashuv notiqlik ko‘nikmalarini bilim, ko‘nikma, malaka, munosabat va amaliy tajriba birligida baholashni talab etadi.

Tadqiqot mantig‘i shundan iboratki, notiqlik madaniyati uch bosqichli rivojlanish jarayonida shakllanadi: birinchi bosqichda o‘quvchi nutqning mazmuniy-mantiqiy qurilishini anglaydi; ikkinchi bosqichda fikrni auditoriyaga mos tarzda ifodalash usullarini egallaydi; uchinchi bosqichda esa o‘z nutqiga axloqiy-estetik mezonlar asosida tanqidiy baho berish, xatolarni ko‘rish va keyingi chiqishlarni takomillashtirish ko‘nikmasini hosil qiladi. Bunday yondashuv notiqlikni epizodik mahorat emas, balki uzluksiz rivojlanadigan madaniy-pedagogik sifat sifatida o‘rganishga imkon beradi.

Maqolada notiqlik madaniyatini baholash uchun quyidagi mezonlar asos qilib olindi:

- fikrning aniqligi va izchilligi;
- dalillarning asoslanganligi;
- til va uslubning auditoriyaga mosligi;
- nutq etikasi va muloqot madaniyati;
- ovoz, intonatsiya va tana harakatlaridan o‘rinli foydalanish;
- emotsional ta’sirchanlik; tinglovchi bilan interaktiv aloqa;
- refleksiv tahlil va o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorlik.

Ushbu mezonlar notiqlik ko‘nikmalarini faqat tashqi ifoda darajasida emas, balki shaxsning ichki madaniyati bilan bog‘liq holda baholashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili.

Notiqlik san’ati haqidagi ilmiy qarashlar qadimgi davrlardan boshlab shakllangan. Klassik ritorika an’analari nutqning samaradorligi notiqning axloqiy qiyofasi, dalillash mahorati va tinglovchi ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatish qobiliyati bilan bog‘langan. Aristotel nutqni ishonchirish san’ati sifatida talqin qilib, unda mantiqiy asos, notiqning ishonchiligi

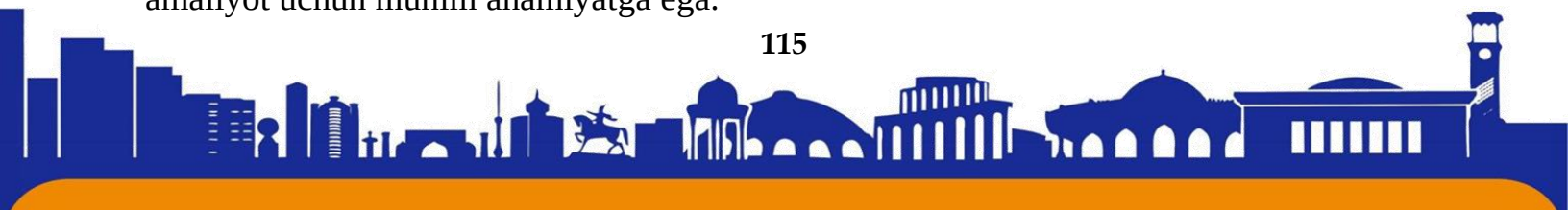
va tinglovchi hissiyotini hisobga olish zarurligini ta'kidlagan. Bu qarashlar bugungi pedagogik jarayonda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, chunki yoshlarni notiqlikka o'rgatishda mantiqiy fikrlash, axloqiy mas'uliyat va estetik ta'sirchanlik birligi muhim o'rin tutadi.

O'zbek ilmiy-adabiy an'alarida ham so'z qadri, nutq odobi, ma'naviy mas'uliyat va ifoda go'zalligi muhim tarbiyaviy mezon sifatida qaralgan. N.Mahmudovning o'qituvchi nutq madaniyati haqidagi tadqiqotlarida pedagog nutqining aniqligi, ta'sirchanligi va adabiy til me'yorlariga muvofiqligi ta'lim samaradorligining zarur sharti sifatida asoslanadi [10]. Ravshanbek Mahmudov va I.Qahhorovning notiqlik san'ati bo'yicha ishlarida esa notiq shaxsining tayyorgarligi, so'z tanlash mahorati, auditoriya bilan aloqa o'rnatish va nutqiy ta'sir mexanizmlari keng yoritilgan [1; 2].

A.Aripova notiqlikning lisoniy-uslubiy vositalarini tahlil qilar ekan, nutqning ta'sirchanligi so'z boyligi, uslubiy moslik, grammatik to'g'rilik va ma'no aniqligi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi [5]. Husanboyeva va Niyozmetova tomonidan adabiyot ta'limi metodikasida badiiy matn bilan ishlash, obrazli nutqni shakllantirish, o'quvchining estetik idrokini rivojlantirish masalalari yoritilgan [8]. Ushbu manbalar notiqlik madaniyatini faqat so'zlash texnikasi emas, balki tafakkur va estetik ifoda madaniyati sifatida talqin qilish uchun nazariy asos beradi.

Boshlang'ich va umumiy ta'lim jarayonida nutq o'stirish masalalarini o'rgangan M.R.Lvov o'quvchi matnni shunchaki ovozlantirish bilan cheklanmasligi, balki muallif fikri, voqelik, obraz va ma'no qatlamlarini anglash orqali ongli o'qish va nutqiy fikrlashga o'tishi zarurligini ta'kidlaydi [3]. M.B.Shodmonova ona tili va adabiyot darslarida nutq o'stirish va tafakkurni uzluksiz rivojlantirish masalasini ta'lim mazmunining barqaror elementi sifatida tahlil qiladi [4]. Bu qarashlar notiqlik madaniyatini maktab va oliy ta'limda tizimli shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, notiqlik san'ati bo'yicha nazariy qarashlar boy bo'lsa-da, ularni yoshlarning axloqiy-estetik tarbiyasi, kommunikativ kompetensiyasi va zamonaviy raqamli muloqot madaniyati bilan bog'lab o'rganish hali ham dolzarb ilmiy-metodik vazifa bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, notiqlikni shakllantiruvchi ko'nikmalarni pedagogik mezonlar, ta'lim texnologiyalari va baholash indikatorlari bilan tizimlashtirish amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar.

Notiqlikni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar ham ko'p qirrali. Shaxsiy xususiyatlar - o'ziga ishonch, mas'uliyat, hissiy barqarorlik, tashabbuskorlik; auditoriya xususiyatlari - yosh, bilim darajasi, qiziqish, ijtimoiy tajriba; tayyorgarlik darajasi - mavzuni bilish, dalillarni tanlash, nutqni mashq qilish; muhit va texnik sharoitlar - xona, ovoz kuchaytirgich, vizual vositalar; vaqtni boshqarish - nutqning hajmi, tezligi va mantiqiy ritmi; qayta aloqa - savollar, mimika, auditoriya reaksiyasi kabi omillar nutq sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, notiqlik madaniyatini rivojlantirishning samarali mexanizmi "tayyorgarlik - ijro - tahlil - qayta takomillashtirish" sikliga asoslanishi zarur. Tayyorgarlik bosqichida o'quvchi mavzuni o'rganadi, material to'playdi, nutq rejasini tuzadi. Ijro bosqichida u auditoriya oldida chiqish qiladi, savollarga javob beradi, ovoz va tana tilini boshqaradi. Tahlil bosqichida o'qituvchi va guruhdoshlar konstruktiv fikr bildiradi. Qayta takomillashtirish bosqichida o'quvchi xatolarni tuzatadi, yangi chiqish uchun individual rivojlanish yo'lini belgilaydi.

Notiqlik madaniyatini axloqiy-estetik tarbiya bilan bog'lash ayniqsa muhimdir. Yoshlar notiqlik orqali faqat chiroyli so'zlashni emas, balki so'zning ijtimoiy mas'uliyatini anglaydi. Ularda "men nima deyapman?", "bu fikrim boshqalarga qanday ta'sir qiladi?", "qarshi fikr egasiga hurmat saqlay oldimmi?", "nutqimda adolat, mas'uliyat va madaniyat namoyon bo'ldimi?" kabi refleksiv savollar shakllanadi. Ana shu savollar nutqiy tarbiyani axloqiy tarbiyaga aylantiradi.

Estetik tarbiya nuqtayi nazaridan esa notiqlik o'quvchida so'z go'zalligini his qilish, ibora va ohang uyg'unligini anglash, badiiy matn va hayotiy misollar orqali ta'sirchan fikr qurish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu jarayonda adabiy matnlarni ifodali o'qish, obrazli nutq tuzish, monolog, dialog, munozara va taqdimotlar tayyorlash, nutqni video yozuv asosida tahlil qilish samarali metodlar sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli muhitda notiqlik madaniyatining yangi ko'rinishlari ham shakllanmoqda. Videomurojaat, podkast, onlayn taqdimot, ijtimoiy tarmoqdagi izoh, masofaviy konferensiya va vebinarlar yoshlarning nutqiy qiyofasini namoyon etuvchi maydonga aylanmoqda. Shu bois ta'lim jarayonida raqamli nutq etikasi, onlayn bahs madaniyati,

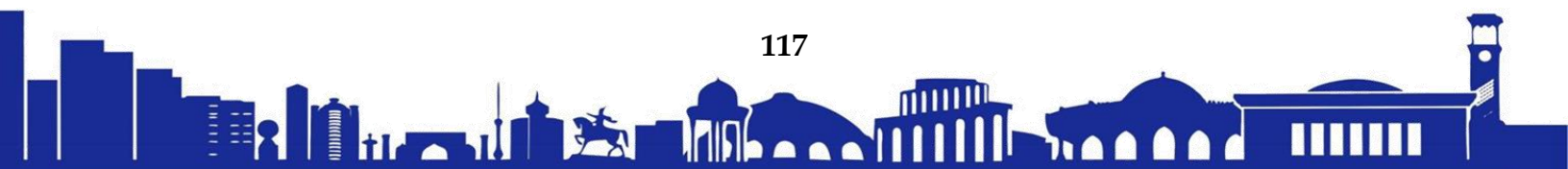

manbaga tayangan holda fikr bildirish, provokatsion yoki haqoratli nutqdan tiyilish, internet auditoriyasiga mos yozma-ogʻzaki uslubni tanlash kabi koʻnikmalar ham shakllantirilishi zarur.

1-jadval.

Notiqlik madaniyatini shakllantiruvchi asosiy koʻnikmalar va ularning pedagogik mazmuni

Koʻnikma	Mazmuni	Pedagogik vazifasi	Kutiladigan natija
Fikrni aniq ifodalash	Asosiy gʻoyani ajratish, mantiqiy izchillikni saqlash	Tezis-dalil-misol-xulosa zanjirini oʻrgatish	Aniq, tushunarli va ishonchli nutq
Dalillash va tanqidiy fikrlash	Fikrni fakt, misol va tahlil bilan asoslash	Muammoli savol, debat, keys va tahliliy topshiriqlardan foydalanish	Asoslangan pozitsiya va mustaqil xulosa
Til va uslub tanlash	Adabiy til, uslubiy moslik, auditoriyaga muvofiq ifoda	Nutq vaziyatlarini modellashtirish	Madaniy, ravon va taʼsirchan muloqot
Auditoriya bilan muloqot	Savol-javob, tinglash, fikr almashish, qayta aloqa	Interaktiv chiqishlar va jamoaviy muhokamalarni tashkil etish	Ijtimoiy faollik va hamkorlik madaniyati
Ovoz va tana tili	Intonatsiya, pauza, ohang, nigoh, imo-ishora	Video-tahlil va sahnaviy	Ishonchli va taʼsirchan chiqish

		mashqlarni qo'llash	
Refleksiya	O'z nutqini tahlil qilish va takomillashtirish	Baholash rubrikasi, portfoliolar va o'z- o'zini baholash	Uzluksiz rivojlanish va mas'uliyat

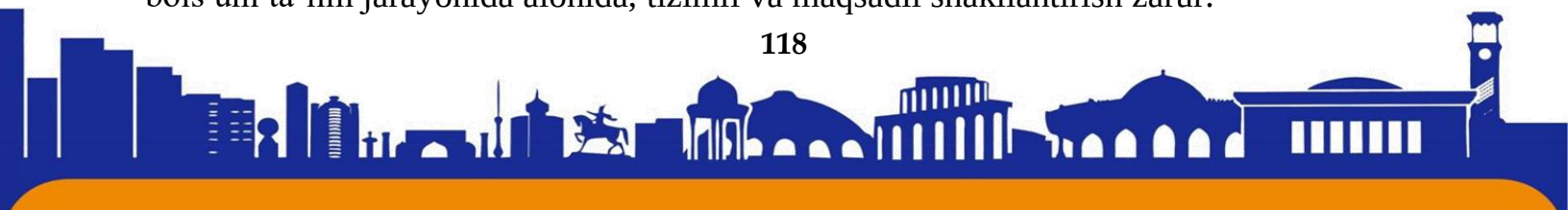
Jadvaldan ko'rinadiki, notiqlik madaniyati ko'nikmalari o'zaro alohida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tizim sifatida ishlaydi. Masalan, fikr aniq bo'lmasa, dalilning kuchi pasayadi; uslub auditoriyaga mos bo'lmasa, nutqning ta'siri kamayadi; axloqiy muloqot bo'lmasa, hatto mantiqan to'g'ri fikr ham tarbiyaviy natija bermaydi. Shu sababli notiqlik ta'limi bir vaqtning o'zida mantiqiy, lingvistik, axloqiy, estetik va psixologik tayyorgarlikni talab etadi.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, notiqlik madaniyatini rivojlantirish quyidagi pedagogik natijalarga olib keladi: birinchidan, o'quvchi va talabalarda fikrni mustaqil qurish va dalillash qobiliyati mustahkamlanadi; ikkinchidan, muloqotda hurmat, sabr, tinglash va javob qaytarish madaniyati shakllanadi; uchinchidan, estetik ifoda, obrazli tafakkur va adabiy tilga hurmat rivojlanadi; to'rtinchidan, liderlik, tashabbuskorlik va ijtimoiy faollik kuchayadi; beshinchidan, yoshlarning o'z-o'zini baholash va uzluksiz rivojlantirish ko'nikmalari tarkib topadi.

Shu jihatdan notiqlik san'ati va madaniyatini shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining qo'shimcha elementi emas, balki shaxs kamolotini ta'minlaydigan markaziy pedagogik mexanizmlardan biridir. Mazkur mexanizm dars, seminar, tarbiyaviy tadbir, fan to'garagi, debat klubi, ijodiy uchrashuv va raqamli ta'lim platformalarida izchil qo'llanganda yuqori tarbiyaviy samaradorlik beradi.

Xulosa.

O'tkazilgan nazariy tahlil va pedagogik umumlashtirishlar shuni ko'rsatadiki, notiqlik san'ati va notiqlik madaniyati yoshlarning shaxsiy, akademik va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Notiqlik madaniyati ravon gapirish texnikasidan kengroq tushuncha bo'lib, u fikrning mantiqiyligi, nutqning axloqiyliqi, ifodaning estetikligi, muloqotning madaniyligi va shaxsning ijtimoiy mas'uliyatini birlashtiradi. Shu bois uni ta'lim jarayonida alohida, tizimli va maqsadli shakllantirish zarur.

Maqola doirasida notiqlikni shakllantiruvchi asosiy ko'nikmalar - fikrni aniq ifodalash, dalillash, til va uslubni tanlash, auditoriya bilan muloqot, nutq kompozitsiyasini qurish, ovoz va tana harakatlarini boshqarish, emotsional intellekt, refleksiya va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalari sifatida tizimlashtirildi. Ushbu ko'nikmalar yoshlarning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, o'ziga ishonchi, muomala madaniyati va liderlik salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik amaliyot uchun quyidagi tavsiyalar muhim: birinchidan, notiqlik mashg'ulotlarini faqat sahnaviy chiqish yoki bayram tadbirlari bilan cheklamasdan, barcha fanlar mazmuniga integratsiya qilish; ikkinchidan, darslarda debat, muammoli savol, keys, taqdimot, rol o'ynash, intervyu, tahliliy nutq kabi faol metodlardan foydalanish; uchinchidan, o'quvchilarning nutqini baholashda faqat ravonlik emas, balki axloqiy pozitsiya, dalil sifati, auditoriyaga moslik va estetik ifodani ham hisobga olish; to'rtinchidan, video-tahlil, portfoliolar va refleksiya daftarlarini joriy etish; beshinchidan, raqamli nutq etikasi va onlayn muloqot madaniyatini notiqlik ta'limining ajralmas qismi sifatida kiritish.

Xulosa qilib aytganda, notiqlik madaniyatini shakllantirish yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalash, ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va jamiyatda faol, mas'uliyatli hamda madaniyatli shaxs sifatida namoyon bo'lishiga xizmat qiladigan strategik pedagogik yo'nalishdir. Bu boradagi ilmiy-metodik ishlarni yanada chuqurlashtirish, notiqlik ko'nikmalarini baholash mezonlarini takomillashtirish hamda ta'lim muassasalarida notiqlik klublari, debat maydonlari va ijodiy nutq studiyalarini yo'lga qo'yish kelgusidagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov R. Notiqlik san'ati va nutq madaniyati. Darslik. - Toshkent: Mumtoz so'z, 2020.
2. Qahhorov I. Notiqlik san'ati. - Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015.
3. Lvov M.R., Goreskiy V.G., Sosnovskaya O.V. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka v nachalnyx klassax. Uchebnoe posobie. - 3-e izd. - Moskva: Akademiya, 2007.

4. Shodmonova M.B. Ona tili va adabiyot darslarida nutq o‘stirish va tafakkurni uzluksiz rivojlantirish masalalari // Uzluksiz ta’lim. - 2018. - №4.
5. Aripova A. Notqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. - Toshkent: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2007.
6. Speranskiy M.M. Oliy notqlik qoidalari. - Moskva, 1995.
7. Annushkin V.A. Pervaya russkaya ritorika. - Moskva, 1999.
8. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
9. Mahmudov N. Ma’rifat manzillari. - Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
10. Mahmudov N. O‘qituvchi nutq madaniyati. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009.